

DISKURS OG SOCIALE FORANDRINGSPROCESSER¹

Hans Krause Hansen, Lis Novak, Dorte Salskov-Iversen, Charlotte Werther

Institut for Interkulturel Kommunikation og Ledelse,
Handelshøjskolen i København

Hvad er kritisk diskursanalyse?
Hvorfor kritisk diskursanalyse?
Hvor anvendes kritisk diskursanalyse?
Hvilke spørgsmål rejser kritisk diskursanalyse?

Kritisk diskursanalyse hviler på en antagelse om, at sprog, ud over at have repræsentative funktioner, er en socialt, kulturelt og historisk forankret handleform, der står i et dialektisk forhold til den sociale praksis. Til forskel fra ikke-kritisk diskursanalyse forholder den kritiske tilgang sig til, hvorledes diskurs påvirkes af og påvirker magtrelationer, ideologi og kultur, og hvorledes diskurs indvirker på sociale identiteter, sociale relationer samt videns- og tillidssystemer. Diskurs er sprog forstået som repræsentant for en social praksis, der igen er forankret i en makrostruktur. Diskurs er både socialt skabt og socialt skabende: diskurs betinges og begrænses af de sociale strukturer men er også med til at konstituere verden. I diskursen kan vi således finde vidnesbyrd om, hvordan mennesker/institutioner reagerer på omverdenen og om samfundsmæssig forandring. Diskursen bidrager både til at reproducere og transformere de samfundsmæssige strukturer og anses dynamisk.

¹ Fremlagt ved forskningsseminar på IKL i april 1996 med Morten Ougaard og Sven Bislev som discussants.

Denne introduktion til kritisk diskursanalyse baserer sig i al væsentlighed på den britiske lingvist Norman Fairclough, og specielt hans værker *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language*, Longman, London, 1995² samt *Discourse and Social Change*, Polity, Cambridge, 1992³.

Ideen med disse sider er at (1) give et indtryk af, hvad IKLs Diskursanalyseprojekt går ud på, (2) skitsere den analysemodel, som vi arbejder med, samt (3) pege på forhold, som vi finder særlig interessante eller særlig problematiske for modellens forklaringsværdi og anvendelighed. Hvad læseren med andre ord **ikke** skal forvente er et gennemskrevet eksempel ved én eller flere af forfatterne på en diskursanalysebaseret undersøgelse⁴.

1 Diskursprojektet på IKL

Det er vigtigt at slå fast, at vores interesse for kritisk diskursanalyse ikke er udtryk for, at vi agter at arbejde med diskursanalysemodellen for diskursanalysens skyld. Vores udgangspunkt er, at modellen forekommer os at være et spændende bud på en forståelsesramme, der i disse år kan samle vores (dvs projektdeltagernes) irrvrigt meget forskellige studier af spillet mellem sprog, kultur og samfund. Projektet blev

² For en koncentreret indføring og illustrativt eksempel, se kapitel 6.

³ Se især kapitel 3.

⁴ For sådanne eksempler se analyser ved Lis Novak, *La Francophonie i Grand Dictionnaire encyclopédique Larousse. Diskursanalyse af en præfateret neutral informativ teksttype*; Dorte Salskov-Iversen, *Det kommunale selvstyre i Storbritannien: et diskursanalytisk perspektiv på reformer og reaktioner - the case of York*; og Charlotte Werther, *Den britiske unionsdiskurs*. I Hjort (red.) (forthcoming).

således oprindeligt af projektdeltagerne⁵ begrundet med ønsket om at opruste og synliggøre det humanistiske islæt i IKL-forskningens ene hovedindsatsområde "nationale kulturers og politisk-økonomiske systemers reaktion på og tilpasning til internationaliseringsprocessen". For projektdeltagerne gælder det endvidere, at samarbejdet er vokset frem i takt med, at vi har erfaret et erkendelsesmæssigt og metodemæssigt slægtskab i hinandens forskningsarbejder på tværs af sprogområde og problemstillinger og uddannelsesmæssige baggrunde i øvrigt. I første omgang handler vi med afsærgningen af det diskursanalytiske univers at sætte fokus på sprogets rolle i samfundsudviklingen og dermed i samfundsforskningen generelt og på IKL i særdeleshed. Vi har en begrundet formodning om, at det at sætte diskursanalyse på dagsordenen over for såvel hinanden som vores omverden vil kunne tilføre vore respektive igangværende forskningsarbejder fornyet kraft og klarhed, samt skabe inspiration i en bredere kreds til fremtidige tværfaglige forskningsprojekter, der inddrager et diskursanalytisk perspektiv.

En afledt men meget central motivering er diskursanalysens potentiale i forhold til den integrerede sprog- og økonomiuddannelse. Det er vores vurdering, at denne tilgang dels kan sikre sprogblokken en rolle i opbygningen af de studerendes analytiske kompetence i deres arbejde med samfundsvidenskabelige problemstillinger, dels kan tydeliggøre formålet med og nødvendigheden af sproglig refleksion og dermed beherskelse af redskaber til sprogbeskrivelse. Dette er en diskussion, som føres i et andet forum i forbindelse med det igangværende reformarbejde på ESA-uddannelsen, hvor sprogblokkens særlige opgave er at skærpe sin profil og gennemføre sit bidrag til

⁵ Det skal bemærkes, at Anne Marie Ejdesgaard Jeppesen er medinitiativtager til projektet, men at hun p.t. har orlov fra IKL.

uddannelsens overordnede formål, herunder (a) at præcisere hvor samspil med de rvrige fagblokke kan intensiveres og specielt formaliseres, og (b) at forholde sig til kritik om at vFre ureflekteret empirileverandrer til de andre fagblokke, om pD den ene side at vFre for redskabsorienteret, samt om pD den anden side ikke at bedrive sprogbeskrivelse tilstrFkkeligt systematisk.

I projektets indledende fase har vi koncentreret os om at fD et overblik over feltet og sammen at lFse og diskutere kritisk diskursanalytelitteratur. Vi har sidelrbende hermed hver isFr sammenholdt disse diskussioner med egne erfaringer fra diskursanalyseinspireret forskning, som for deltagernes vedkommende omfatter Ph.D. afhandlinger, artikler og konferencepapers. I projektets anden fase er det planen at samskrive disse overvejelser i en antologi, der med vFgt pD udvalgte metodologiske sprgsmD diskuterer kritisk diskursanalyse med afsFt i eksempler fra vore respektive forskningsarbejder. Disse bestrFbelser danner grundlag for afholdelsen af en workshop i september 1996 med deltagelse af internationale kapaciteter pD omrDdet.

2 Kritisk diskursanalyse B la Norman Fairclough

2.1 Faircloughs rrdter

I Fairclough (1995) definerer forfatteren kritisk diskursanalyse som

"systematically to explore often opaque relationships of causality and determination between (a) discursive practices, events and texts, and (b) wider social and cultural structures, relations and processes" (p. 132).

Det skal indledningsvist slD fast, at Fairclough i sine arbejder indgDende diskuterer sine rrdter og inspirationskilder i og uden for det sociolingvistiske landskab og sDledes fuldt ud

vedkender sig arven fra isFr Michel Foucault men ogsD en lang rFkke lingvister, samt positionerer sig i forhold hertil. Fairclough grupperer det lingvistiske input i to hovedkategorier, den ikke-kritiske og den kritiske.

Som eksponenter for **den ikke-kritiske skole** nFvnes forskellige eksempler pD **konversationsanalytikere**, eller **etno-metodologien**, der fremhFves for deres indsats mht at tilvejebringe en systematisk forstDelse for dialogmFnstre og redskaber til at beskrive denne form for kommunikation. BegrFnsningen ligger imidlertid efter Faircloughs opfattelse i, at disse tilgange (i varierende omfang) ikke i tilstrFkkeligt omfang redegFr for dialogens plads i den sociale praksis, dens dynamiske karakter samt det fortolkningsmFssige aspekt. Et andet eksempel pD den ikke-kritiske diskursanalyse er arbejde med **det psykoterapeutiske interviews diskurs**. Et vFrdfuldt bidrag fra denne skole er i frlge Fairclough pointen om, at stilistisk heterogenitet i diskurs kan hFnge sammen med modsFtninger og magtkampe i talesituationen, samt at en given diskurs bl.a. bestDr af implicitte antagelser, hvilket kan bibringe en oplevelse af en bestemt fremstilling/argumentation som meningsfuld og sammenhFngende. Kritikken af dette bidrag gDr pD at denne indsigt ikke forfrlges, og at det ikke undersrges hvorfor, det forholder sig sDdan. Endelig omtales arbejde inden for **socialpsykologien**, som har brugt diskursanalyse til at diskutere relationen mellem form og indhold i sproglige data. Dette arbejde har bl.a. dokumenteret, hvorledes der ikke nrdvendigvis er konsistens i menneskers mDde at omtale og forholde sig til fFnomener pD nDr konteksten for samt formDlet med kommunikationen skifter. Igen efterlyses en diskussion af koblingen mellem pD den ene side aktFrernes strategiske og retoriske rDderum i forbindelse med deres mDde at udtrykke sig pD, og pD den anden side den sociale praksis, de er en del af.

Den anden hovedkategori, **kritisk lingvistik**, kritiseres i

generelle vendinger for at lægge for megen vægt på tekster som produkter af samfundsordenen og for lidt vægt på de processer, der er forbundet med at producere og fortolke tekster. Herved hæfter den kritiske lingvistik sig efter Faircloughs opfattelse for ensidigt ved diskursens rolle mht at cementere eksisterende sociale relationer og strukturer og ser bort fra diskurs som arena for sociale brydninger. Derfor har den kritiske lingvistik også sværet ved at se diskursforandringer som årsag for/kilde til bredere samfundsmæssig forandring. Fairclough opsummerer sin kritik som følger:

"What is at issue more generally is the exclusively top-down view of power and ideology in critical linguistics, which accords with an emphasis one finds also in the Althusserian approach of the Pêcheux group on social stasis rather than change, social structures rather than social action, and social reproduction rather than social transformation" (Fairclough, 1992: p. 29).

Endvidere finder Fairclough, at grænsefladen mellem sprog og ideologi ofte defineres for snævert hos de kritiske lingvister, og at f.eks. de ideologisk signifikante aspekter ved en tekst ikke begrænser sig til grammatik og ordforråd men i høj grad også kan indbefatte den overordnede argumentative eller narrative struktur. Det bemærkes også, at den kritiske lingvistik traditionelt har omhandlet skriftlige tekster, typisk monologer, samt at den nedtoner betydningen af modtagerens/forbrugerens tolkning/afkodning. Som eksponent for denne kategori omtaler Fairclough **Michel Pêcheux**, der udmærker sig ved sit arbejde med at samfænge en marxistisk diskursteori med lingvistisk tekstanalyse, men hvis grundsyn er for deterministisk: tekster anses som produkter og ikke som processer, og subjekter levnes ingen nævneværdig agens gennem sproghandlingen.

Uden for det lingvistiske univers er det **Michel Foucault**, som tilskrives den centrale rolle i opbygningen og udviklingen af Faircloughs diskursanalytiske model - selv om også Michel Foucaults syn på subjektet som primært en funktion af bestemte diskursive "formationer" (defineret som regelsystemer der

tillader forekomsten af bestemte ytringer pD bestemte tidspunkter, bestemte steder og i bestemte institutionelle kontekster) forekommer Fairclough vel strukturalistisk. Frlgende Foucaultske pointer anses for sFriligt betydningsfulde (Fairclough, 1992: pp. 55-56):

- 1 diskurs er konstituerende af natur, "... which involves seeing discourse as actively constituting or constructing society on various dimensions: discourse constitutes the objects of knowledge, social subjects and forms of 'self', social relationships, and conceptual frameworks" (op.cit.: p. 39);
- 2 interdiskursivitet og intertekstualitet: "texts always draw upon and transform other contemporary and historically prior texts (...) and any given type of discourse practice is generated out of combinations of others, and is defined by its relationship to others" (op.cit.: pp.39-40);
- 3 den diskursive dimension ved magt - i Foucault-tale biomagt, som er en moderne form for magt sDlan at forstD at dens udrlvelse ikke sker via fysisk dominans men i vidt omfang gennem diskursiv praksis og diskursive teknikker;
- 4 diskurs er politisk af natur: diskurs er bDe hjemsted og genstand for magtkampe;
- 5 den diskursive dimension ved social forandring: forandring af diskursiv praksis er et vigtigt led i social forandring.

PD to afgrrrende (og indbyrdes afhFngige) omrDder erklFrer

Fairclough sig dog uenig med Foucault. Det ene er allerede omtalt og vedrører diskursens konstituerende egenskaber, som hos Foucault ikke i tilstrækkelig grad modificeres af den dialektiske proces, som den er en del af:

"While I accept that both 'objects' and social subjects are shaped by discursive practices, I would wish to insist that these practices are constrained by the fact that they inevitably take place within a constituted, material reality, with 'preconstituted 'objects' and preconstituted social subjects'" (op.cit.: p. 60).

Faircloughs hovedanke er dog, at han hos Foucault savner praksis-dimensionen, dvs. eksempler på talt og skrevet sprog fra det virkelige liv, herunder konkrete analyser af praksis og tekster. Dette er i følge Fairclough også forklaringen på, at Foucault kan opretholde ovennævnte syn på diskursens konstituerende egenskaber og sociale subjekters grundlæggende magteslæthed over for magtsystemer:

"In brief, what is missing is any sense that practice has properties of its own which (i) cannot be reduced to the implementation of structures; (ii) imply that how structures figure in practice cannot be assumed, but has to be determined; and (iii) ultimately help to shape structures" (op. cit.: p. 58).

I den forbindelse fremhæver Fairclough **Gramscis hegemonibegreb**, hvor magt netop kendetegnes ved til stadighed at skulle forhandles, justeres, legitimeres. For at understrege forskellen mellem sin egen og Foucaults tilgang til diskursanalyse, refererer Fairclough da også til sin egen model som **Text Oriented Discourse Analysis (TODA)**:

"To sum up, I am suggesting that TODA is likely to strengthen social analysis, essentially ensuring attention to concrete instances of practice and the textual forms and processes of interpretation associated with them. Such attention to the detail of particular cases can help social analysts avoid the schematism and one-sidedness which limit Foucault's work, be it in the relation to the effects of power and possibilities of resistance, the constitution of social subjects, or the social and cultural values associated with particular genres such as counselling. It can also help to relate general statements about social and cultural change to the precise mechanisms and modalities of the effects of change in practice" (op. cit.: p. 61).

2.2 Kritisk diskursanalyse: model, begreber og perspektiver

Faircloughs analyseobjekt er eksempler pD brug af sprog, analyseret som tekst, som diskursiv praksis og som social praksis (se figur 1). Fairclough benytter betegnelsen **diskursiv begivenhed**, og i vores lFsning af ham har vi i frste omgang valgt at skelne mellem alle de utallige eksempler pD brug af sprog, hFndelser, som potentielt kunne gres til genstand for analyse, og den faktiske analyse som er det der grr en hFndelse til en diskursiv begivenhed.

Figur 1 Fra Fairclough, 1992: p. 73
 Det tredimensionelle diskursbegreb

Et eksempel pD en hFndelse, som kan gres til genstand for kritisk diskursanalyse og som dermed bliver en diskursiv

begivenhed kunne være et forskningsseminar på IKL. Teksten, og dermed genstanden for analysen af hendelsen som tekst, ville i denne sammenhæng være det der bliver sagt i løbet af de to timer det står på og det udleverede oplæg.

2.2.1 Diskurs som tekst

I det følgende er det hensigten at præsentere en række af de sproglige begreber, som Fairclough opererer med på **tekstanalyseniveau**, samt at illustrere hvorledes anvendelsen af disse begreber kan bidrage til at afdække forskellige betydningslag i en tekst.

Fairclough pointerer at, selvom hans model formelt skelner mellem et tekstanalyseniveau og et niveau der analyserer den diskursive praksis, er det ikke hensigten at undersøge tekstuelle træk isoleret. Modellen forudsætter således, at de observationer der foretages på tekstanalyseniveau sættes i relation til de processer som tekstens produktion og fortolkning indgår i. Modellen er konstrueret således, at det er analysen af den diskursive praksis der principielt sikrer at tekstanalysen relateres til den sociale praksis, hvilket muliggør en kobling mellem mikro- og makroniveau.

På tekstniveau analyseres fire aspekter af diskursen: **ordvalg**, **grammatik**, **kohæsion** og **tekststruktur**, der kan betragtes som dannende et logisk hierarki: spørgsmålet om ordvalg vedrører hovedsageligt enkeltord, grammatik berører sprogbrug på syntagme- eller sætningsplan, kohæsion behandler sammenhængen mellem de enkelte sætninger og tekststruktur tekstens overordnede sammenhæng. I nedenstående vil der blive lagt mest vægt på præsentationen af de analysekategorier, der relaterer sig til ordvalg og grammatik, idet en illustration af de begreber der anvendes til analyse af kohæsion og tekststruktur kræver inddragelse af hele tekster, hvilket ligger udenfor rammerne af

dette paper.

Ordvalg

Analyse af ordvalget i en tekst relaterer sig fortrinsvis til indholdssiden, mens grammatisk analyse i højere grad fokuserer på den sproglige form. Fairclough pointerer imidlertid vigtigheden af at anskue de to aspekter samtidigt, og tager således eksplicit afstand fra den i strukturalistiske kredse accepterede skelnen mellem 'signifiant' (= et betydningselements grafiske og lydlige udtryk) og 'signifié' (= det begreb 'le signifiant' henviser til) (cfr. Saussure 1959), ifølge hvilken "there is no motivated or rational basis for combining a particular signifier with a particular signified" (Fairclough 1992: p. 74). Den kritiske skole forudsætter at

"signs are socially motivated, i.e. that there are social reasons for combining particular signifiers with particular signifieds. This may be a matter of vocabulary - 'terrorist' and 'freedom fighter' are contrasting combinations of signifier and signified, and the contrast between them is a socially motivated one - or a matter of grammar, or other dimensions of language organization".

Fairclough foretager en skelnen mellem en teksts **betydningspotentiale** og dens **fortolkning**. Tekster er sammensat af ord, som tidligere diskursiv praksis har forsynet med et konventionelt og universelt betydningspotentiale, hvorved forstås, at individer tilhørende det samme sprogsamfund tillægger ordet samme betydninger. Et ords konventionelle betydningspotentiale anses for at være klart defineret og afgrænset i forhold til andre ord; det er det der typisk findes angivet i ordbøger.

En af Faircloughs pointer er, at et ords betydningspotentiale tilsammen udgør et kompleks af forskellige overlappende, ikke klart definerede og somme tider kontradiktoriske betydninger, der muliggør flere forskellige fortolkninger af det samme ord. Et ords betydningspotentiale er

Fejl! Bogmærke er ikke defineret

ikke nogen absolut størrelse; det findes afhængig af hvordan det anvendes i den diskursive praksis.

Et eksempel på et ord der har et heterogent betydningspotentiale er det franske substantiv 'francophonie', der i Grand Dictionnaire Encyclopédique Larousse angives at have fem betydninger, der tilsammen udgør dets betydningspotentiale:

- 1) Ensemble des pays et des locuteurs francophones;
- 2) Ensemble des régions où se trouvent rassemblées des populations ayant le français comme langue maternelle;
- 3) Ensemble d'individus et de groupes qui, dans de très nombreux pays, utilisent le français comme véhicule de communication internationale;
- 4) Un état d'esprit et un sentiment d'appartenance;
- 5) Un engagement en faveur de la langue française comme "espace linguistique commun pour la rencontre des hommes et des cultures";

Der observeres en kontrast mellem 1) og 2), idet en "locuteur francophone" er en person der behersker og bruger fransk, men som ikke nødvendigvis har det som sit modersmål.

Definitionerne i 1) og 3), der er bredere og mere præcise end den i 2), er ligeledes kontradiktoriske. Betegnelsen "locuteur francophone" bruges om personer der, har et indgående kendskab til fransk. I 1) relateres francophoniebegrebet således til en vis sproglig beherskelse. I 3) refereres der ikke til "locuteurs francophones", men til "individer og grupper, der i mange lande bruger fransk som internationalt kommunikationsmiddel". Her er det således udbredelsen af det franske sprog, og ikke de enkelte personers sproglige niveau,

der fokuseres på. I 4) defineres francophoniebegrebet som en sindstilstand og en tilhørsforhold, og relateres således hverken til geografiske områder eller befolkningsgrupper. I 5) defineres francophoniebegrebet som en aktivitet: et engagement i promoveringen af det franske sprog som et fælles sprogligt rum for mødet mellem mennesker og kulturer.

Dette eksempel illustrerer den kendsgerning at forholdet mellem ord og betydninger er jn til mange, og det samme er tilfældet for forholdet mellem betydning og ord: ord har typisk flere betydninger, og betydninger kan udtrykkes med forskellige ord. Som producenter af ord bliver vi ustandselig konfronteret med valg både mht i hvilken betydning vi vil anvende et ord, og mht hvordan vi vil sætte ord på en betydning, og som fortolkere skal vi beslutte hvordan vi vil fortolke de valg tekstproducenterne har foretaget. Disse valg og beslutninger er ikke kun af individuel karakter: ords betydninger og betydningers leksikalske fremstilling (*the wording of meanings*) er socialt variable og socialt forhandlede og aspekter ved bredere sociale og kulturelle processer.

I den diskursive praksis der finder sted om francophoniebegrebet, kan det konstateres, at de tvetydigheder der er tilstede i dets meningspotentiale, anvendes strategisk, og bidrager derved til en diskursiv skabelse af et ideologisk nøgleconcept. I Faircloughs model analyseres dette fænomen som udtryk for en hegemonisk kamp (Novak, 1995).

Dette, at der ikke er noget entydigt forhold mellem et ords betydning og dets fortolkning, bevirker at selve fortolkningsprocessen kommer til at spille en central rolle for afdækningen af tekstens ideologiske og kulturelle lag.

I sin ordanalyse (*word meaning analysis*) fokuserer Fairclough på den identificering af nøgleord som er af henholdsvis mere generel og mere lokal betydning samt på den klarlægning af ords betydningspotentiale, herunder de betydningsforandringer de undergår.

Et andet aspekt af ordanalysen (*wording analysis*) har til formål dels at sammenligne den måde betydninger leksikaliseres på i forskellige tekster og teksttyper, dels at identificere det fortolkningsmæssige perspektiv, der ligger bag denne leksikalisering. Relevante spørgsmål i denne sammenhæng er:

"Does the text contain new lexical items, and if so what theoretical, cultural or ideological significance do they have?"

What intertextual relations are drawn upon for the wording in the text?

Does the text contain evidence of overwording or rewording (in opposition to other wordings) of certain domains of meaning?" (Fairclough, 1992: 237).

Grammatik

Som det er blevet nævnt tidligere, bygger Faircloughs tilgang på en antagelse om at diskurs er socialt skabende. I den grammatiske komponent konkretiseres denne idé ved at foretage en kobling mellem en række grammatiske fænomener og deres socialt konstituerende effekt⁶.

Modellen er både kompakt og kompleks og i visse henseender ikke umiddelbart tilgængelig for personer, der ikke har en sprogteoretisk baggrund. De analysekategorier der præsenteres i det følgende er blevet udvalgt ud fra en formodning om at de er forholdsvis lette at identificere i en tekst - også for ikke specielt sprogkyndige - og at de desuden kan illustrere hvorledes sproget kan bruges som et ideologisk instrument.

⁶Fairclough følger at lade sig inspirere af Hallidays sprogteori (1978, 1985), der bygger på en antagelse om at enhver sætning kan analyseres som en multifunktionel struktur, i hvilken den enkelte funktionelle dimension har en specifik socialt konstituerende effekt.

Sætningerne i (1) adskiller sig fra hinanden ved at (1a) er en **aktiv-** (1b) en **passivkonstruktion**:

- (1) a. Politiet angreb civilbefolkningen.
- b. Civilbefolkningen blev angrebet.

Udover den morfologiske forskel mellem de to verbalformer, adskiller de to sætninger sig syntaktisk ved at det direkte objekt i passivsætningen er blevet rykket frem på subjektsplassen og at subjektfunktionen ikke er udtrykt.

Afhængigt af hvilket verbum der optræder i sætningen, kan et direkte objekt også i passivkonstruktioner stå på sin oprindelige plads:

- c. Der blev rettet angreb mod civilbefolkningen.
- d. Der blev skudt på civilbefolkningen.

Den aktive sætningskonstruktion er den form der normalt følges, med mindre der er specielle årsager til at anvende passiv. Af sådanne årsager kan nævnes, at agens er umiddelbart indlysende (2a), ukendt (2b) eller irrelevant (2c):

- (2) a. Der blev klappet efter forestillingen.
- b. Røveriet blev udført efter midnat.
- c. Der serveres vin til middagen.

Valget af agens i passiv kan imidlertid også være ideologisk betinget og bundet i et ønske om at sløre ansvars- og årsagssammenhænge mellem forskellige aktører.

I (3) er det således uklart, hvilke aktører der står bag det generelle udsagn, hvorfor dets ideologiske indhold afhænger af hvilken aktør der læses ind i den udeladte agens: dagpengemodtagerne, A-kasserne, Arbejdsformidlingerne, staten, skatteyderne:

- (3) Der udtrykkes ofte utilfredshed med dagpengesystemet.

Brug af **nominaliserede substantiver** muliggør ligeledes udeladelse af agens og dermed en slurring af aktørforhold:

- (4) a. Angrebet på civilbefolkningen kom som en overraskelse.
b. Utilfredsheden med dagpengesystemet blev omtalt i TV-avisen.

Brug af nominaliserede substantiver har desuden en stærk argumentativ virkning, idet de indfører en udtalt forudsætning, en **præsupposition**, som sætningens udsagn bygger på. I (4a) har 'civilbefolkningen er blevet angrebet' status af en sådan præsupposition. Præsuppositioner har generelt den egenskab at de er immune overfor negationer, hvilket er illustreret i (5), hvis præsuppositionelle indhold ikke berøres af, at det udsagn det optræder i benægtes.

- (5) Angrebet på civilbefolkningen kom ikke som en overraskelse.

Kohæsion og tekststruktur

Analyse af **kohæsionsfænomener** tager sigte på at klarlægge hvilke diskursive elementer der bidrager til at etablere den tekstuelle sammenhæng. Det drejer sig om forskelligartede fænomener, der går på tværs af de traditionelle analysekategorier: ordvalg, reference, konjunktioner. Ifølge Foucault kan kohæsion betragtes som

"various rhetorical schemata according to which groups of statements may be combined, how descriptions, deductions, definitions, whose succession characterizes the architecture of a text, are linked together", Fairclough

1992: p. 77).

Studiet af kohesion bidrager til at afdække den tekstuelle argumentationsstruktur der varierer fra en diskurstype til en anden. Desuden undersøges hvordan disse variationer kan fortolkes som udtryk for forskellige rationalitetsformer, og hvordan forandringer i rationalitetsformer kan tolkes som ændringer i de diskursive praksisser.

Studiet af tekststruktur beskæftiger sig også med den tekstuelle sammenhæng, men på et mere overordnet plan, med henblik på at identificere specielle træk ved forskellige teksttyper, f.eks. et avisreferat af en forbrydelse, eller en jobsamtale. En afdækning af sådanne strukturelle regler (*conventions*) kan bidrage til en forståelse af videns- og tillidssystemer, samt af de forudsætninger om sociale relationer og sociale identiteter, der er indbygget i regelsættene for de forskellige teksttyper.

2.2.2 Diskursiv praksis og social praksis

Det kan være lidt vanskeligt at træffe grænsen mellem diskursiv og social praksis og Fairclough gør da også opmærksom på, at den diskursive praksis udgør en form for social praksis, men undertiden kan den fuldt ud udgøre den sociale praksis. I eksemplet med forskningsseminaret ville bl.a. indkaldelsen af oplæg og udpegningen af opponenter være en del af den diskursive praksis, idet det påvirker tekstens produktion, udbredelse/formidling og anvendelse/forbrug. Også deltagerne (hvem er indbudt), afholdelse af pause og om der er kaffe vil være elementer i den diskursive praksis, men kan også tolkes som udtryk for den sociale praksis: hvad er formålet med seminaret, hvilken sammenhæng indgår det i, hvad er den politiske/ideologiske betydning af det? Udfra dette synspunkt er oplægget om forskningsseminarernes form og opponenternes rolle

en forsøgsvis fastlæggelse af en diskursiv og social praksis, og ville i analysesituationen kunne tjene som kilde tekst til belysning af analysetekstens kontekst, den diskursive og sociale praksis.

I Faircloughs begrebsapparat indgår også begrebet **diskursorden** (interdiskurs), som defineres som en institutions samlede diskursive praksisser og deres indbyrdes relation. Et institut som IKL vil have en diskursorden bestående af diskurspraksisser for frokostsamtaler, kollegiale snakke, undervisning, vejledning, institutmøder etc. Men institution kan i Faircloughs forstand også tolkes som bredere samfundsmæssige institutioner som universitetsverdenen, familien, nationalstaten, og der tales f.eks. om tendenser til en global diskursorden.

Det der er interessen er forandringer i forskellige diskursordener både i form af ændringer i den enkelte diskurspraksis og i forholdet mellem praksisser. I analysen af diskursiv praksis og dermed også af diskursordener arbejdes med **diskursive elementer** (=formationer, koder) som på meget forskellige niveauer udgør og bidrager til anvendelsen af sprog: de væsentligste er her **genre** - konventioner for brug af sprog i forbindelse med en bestemt social aktivitet som samtale, interview, krydsforhør, diskussion, forelæsning etc - og **diskurser**, erfaringsfremstilling fra et bestemt synspunkt: f.eks. miljøet er truet af uholdbar jagt efter vildt.

Det fører frem til et af de helt centrale begreber i den kritiske diskursanalyse, **intertekstualitet**, der sætter fokus på, at tekster, diskursive praksisser og diskursordener er heterogene med mulighed for forskydninger mellem bl.a. genrer og diskurser, samtidig med at det understreges, at den relative forskydning kan være begrundet af hegemoniske forhold i den sociale praksis. Begrebet **intertekstualitet** anvendes således, lidt forvirrende, generelt om det forhold, at en tekst og dens

diskursive praksis er en reaktion på og reaktualisering af tidligere tekster og diskursive praksisser og forudsikter og potentielt forandrer senere tekster og diskursive praksisser. Samtidig anvendes udtrykket **manifest intertekstualitet** på tekstanalyseniveauet for den manifesterede repræsentation/direkte indlejring af andre tekster i den analyserede tekst, mens begrebet konstitutiv intertekstualitet eller **interdiskursivitet** på diskursiv praksis analyseniveau betegner, at tekster, diskursive praksisser og diskursordener konstitueres af og er genstand for stadige forandringer i kombinationen af diskursive elementer som genrer og diskurser. Den manifesterede intertekstualitet kan tage form af helt konkret referering til og citering af andre tekster, men kan som tidligere nævnt også være indlejret som **præsuppositioner** som f.eks. i: den kinesiske undertrykkelse af menneskerettighederne har igen taget fart, som forudsætter, trækker på og reproducerer tidligere teksters antagelser om og fremstilling af dette fænomen.

Intertekstualitet er set udefra, men også ifølge Fairclough selv, et helt centralt begreb, idet det peger på det forandringspotentiale der ligger i brudfladerne og forskydningerne mellem forskellige diskursive elementer og dermed i diskursive praksisser og diskursordener. Hans analysemodel får dermed et dynamisk perspektiv og har ambition om at analysere processer og forandringer, snarere end tilstande og fikspunkter.

2.2.3 Om modernitet og sprog

Ifølge Fairclough er en række træk ved senkapitalismen, eller med Giddens-udtrykket høj-moderniteten, af afgørende betydning for diskursens rolle og natur i dagens samfund. Fairclough påpeger, at diskursens sociale funktion har ændret sig markant i forhold til præ-moderne tid, hvor diskursen f.eks. ikke i den samme udstrækning var et medie for konstitueringen af

magtrelationer og sociale identiteter. Her strtter Fairclough sig bl.a. til Giddens, hos hvem navnlig to nFrt beslfgtede pointer tjener som yderligere belFg for diskursens fremtrFdende rolle i samfundslivet. For det frste fremhFves Giddens' syn pD samtiden som et post-traditionelt samfund, hvor intet er givet, og hvor relationer og identiteter til stadighed forhandles og retfFr diggrrres via dialogen: dialogisk kompetence, bDde med henblik pD at mestre denne form for kommunikation og med henblik pD at forstD de bagved liggende mekanismer, er sDledes central. For det andet omtales Giddens' refleksivitets-begreb, som er dynamikken bag oplrsningen af det prF-moderne traditionsbegreb:

"The reflexivity of modern social life consists in the fact that social practices are constantly examined and reformed in the light of incoming information about those very practices, thus constitutively altering their character" (Giddens 1990: p. 38).

Refleksivitet har konsekvenser for identitetsmFssig konstruktion, der i dag er en kontinuerlig proces, hvorved refleksivitet accentuerer den diskursive praksis og dens identitetsskabende egenskaber. Et andet aspekt ved refleksivitet er den moderne verdens omsiggribende **ekspertsystemer**, som dels frder og intensiverer den refleksive proces, dels styrer den, og hvis udbredelse, legitimering og opretholdelse i vidt omfang cementeres i den diskursive praksis.

Fairclough hFfter sig endvidere ved et andet karakteristisk trFk ved moderne kultur, som han i udtalt grad finder lejrer sig i en rFkke diskursordener, hvor det tidligere var mindre fremherskende, nemlig kommercialisering, eller *marketization*. I omtale af britiske forhold benFvner Fairclough denne diskurs som *the enterprise discourse*:

"Contemporary culture has been characterized as 'promotional' or 'consumer' culture (...). The concept of promotional culture can be understood in discursive terms as the generalization of promotion as a communicative function (...) - discourse as a vehicle for 'selling' goods, services, organizations, ideas or people - across orders of discourse" (Fairclough 1995: p. 138).

Det er også med udgangspunkt i identifikation af forskydninger mellem forskellige diskursive elementer og dermed diskursive praksisser og diskursordener at Fairclough udløser tendensen til at nutidens diskursive praksisser inden for en lang række diskursordener er på vej til at blive mere **uformelle** og **samtaleprægede** (*informalization and conversalization*) - et eksempel er den politisk/private Meyerheim-samtale.

Sammenfattende lyder argumentationen, at disse og andre karakteristika ved højmoderniteten gør det diskursive rum til et skæringspunkt for en lang række kræfter i samfundsudviklingen, som derfor ofte med fordel kan studeres med inddragelse af et diskursivt perspektiv.

3 Diskussion/problemkatalog

Der er ingen tvivl om, at kritisk diskursanalyse er et inspirerende redskab for den type sproganalyse, som ønsker at afsløre grænselandet mellem tekster og deres sociale og kulturelle kontekst. Udgangspunkt er en analyse af mundtlige og skriftlige udtryk, som samtidig ansues i et processuelt perspektiv, dvs. som noget andet og mere end autonome handlinger i sproglig forklaring.

Der er med andre ord tale om en dynamisk analyse, der ligger op til at man kan arbejde såvel komparativt/diakront som komparativt/synkront. Kritisk diskursanalyse muliggør i princippet en integration af samfunds- og kulturanalytiske redskaber og erkendelser, og kan således berige den traditionelle tekstanalyse hvor dens udsagnskraft er svagest ⁷.

⁷ At sammenfænge tekst, diskursiv praksis og social praksis er i sig selv et forsøg på syntetiserende forskning: "It is an attempt to bring together three analytical traditions, each of which is indispensable for discourse analysis. These are the tradition of close textual and linguistic analysis, the macrosociological tradition of analysing social practice in relation to social structures, and the interpretivist or microsociological tradition of seeing social practice as

Kritisk diskursanalyse sprænger her rammerne for traditionel diskursanalyse ved at lægge sig tæt op af kultur- og samfundsanalysen, idet den både forudsætter antagelser om og inkluderer elementer fra konteksten. Samtidig betyder kritisk diskursanalyse's forankring i tekstanalysen at tekstens frihed i princippet bevares og tjener som afsæt for afgrænsning af kontekst. Det er først og fremmest i den konkrete brug af kritisk diskursanalyse at dens problematiske side bliver synlige. Opdelingen i tekst, diskursiv praksis og social praksis er vanskelig at operationalisere eftersom koblingerne i mellem niveauerne ikke er klare. Tredelingen fordrer endvidere at diskursanalytikeren foruden sin ekspertise i tekstanalysens mysterier oparbejder et omfattende samfunds- og kulturanalytisk beredskab, samt en ikke ueffektiv empirisk viden, der kan matche modellens mange veje og vildveje. Tag f.eks. brugen af begrebet **hegemoni**:

"Hegemony is leadership as much as domination across the economic, political, cultural and ideological domains of society. Hegemony is the power over society as a whole of one of the fundamental economically-defined classes in alliance with other social forces, but is never achieved more than partially and temporarily, as an "unstable equilibrium". Hegemony is about constructing alliances, and integrating rather than simply dominating subordinate classes, through concessions or through ideological means." (1992:92)

"...I find it useful to think about discourse and power in terms of hegemony...The seemingly limitless possibilities of creativity in discursive practice suggested by the concept of interdiscursivity - an endless combination of genres and discourses - are in practice limited and constrained by the state of hegemonic relations and hegemonic struggle" (Fairclough 1994:134).

Gramscis hegemonibegreb udfølges af Fairclough i yderst overordnede og generelle vendinger, og han synes ikke at være i stand til konkret at analysere hegemoniske relationer og kampe, men kan kun antage at skabte fænomener skabes igennem i

something which people actively produce and make sense of on the basis of shared commonsense procedures" (Fairclough 1992:72).

diskurser. Vi befinder os på de nok så inspirerende læsninger og store arbejdsplans plan. Der er tale om teoretiske antagelser om forholdet mellem sprog og magt på samfundsniveau, og sådanne antagelser er vanskelige at efterprøve empirisk.

På lignende uoverskuelig måde forholder det sig med begrebet **social praksis**, der udgør krumtappen for analysemodellens tredje niveau, men som ikke grænses til genstand for mere systematisk refleksion, hvilket ville være særdeles relevant i lyset af hegemonibegrebets centrale rolle. Social praksis har ifølge Fairclough forskellige *orientations*: økonomiske, politiske, kulturelle og ideologiske, og hans tese er, at diskurs kan være en del af disse orienteringer, uden at nogen af dem dog kan reduceres til diskurs (Fairclough 1992:66). Det er nærliggende at antage, at den sociale praksis, ligesåvel som den diskursive praksis, farves af dynamikkerne i den kontekst, den orienterer sig imod. Men Fairclough gør kun få forsøg på systematisk at udvikle denne tanke, og der ligger et arbejde i at specificere hvordan den sociale og den diskursive praksis spiller sammen, samt hvad det er for elementer i kontekst der slår igennem i tekst og omvendt ⁸.

Mens det er givende omend ikke uproblematisk for sproganalysen at arbejde med kritisk diskursanalyse når den ønsker at analysere tekster i lyset af deres kontekst, så er det et åbent spørgsmål **om samfundsanalysen og kulturanalysen kan have**

⁸ Måske kan der hentes inspiration til at udvikle disse tanker yderligere i Pierre Bourdieu's begreb *felt* og *symbolsk magt* (Se Pierre Bourdieu *Language and Symbolic Power*, Polity Press, 1991; Pierre Bourdieu & Loïc J.D. Wacziarg *An Invitation to Reflexive Sociology*, Polity Press, 1992). Begrebet *felt* kan betragtes som et forsøg på opstille nogle antagelser om de materielle og symbolske kræfter (økonomisk kapital, symbolsk kapital, kulturel kapital), der er på spil i en given social kontekst, og som det antages har væsentlig betydning for sociale aktørers produktion af diskursive og sociale praksisformer.

gavn af kritisk diskursanalyse. Der er i hvert fald to præmisser, der skal være opfyldt, for at spørgsmålet overhovedet har relevans i de sammenhænge.

For det første skal analyserne geares til at kunne afsløre samspillet mellem aktørers produktion af tekster og strukturernes produktion af kontekster. Eller sagt på en anden måde: kultur- og samfundsanalysen arbejder syntetiserende, således at skæningspunkterne mellem mikro og makro, mellem det lokale og globale, mellem det partikulære og det universelle, sættes i centrum. Et andet præmis består i en accept af, at det er muligt og ovenikøbet kan være nyttigt at generalisere på baggrund af kvalitativt tekstmateriale. Der må skelnes mellem empiriske, eller repræsentative generaliseringer, og analytiske generaliseringer. Diskursanalyse forudsætter tilstedeværelsen af kvalitativt tekstmateriale, og er derfor især velegnet i forbindelse med case studier (Flyvbjerg, 1992), hvor tekstmaterialets producent ikke er forskeren selv. Som et metodisk redskab i forbindelse med case studiet giver diskursanalysen ikke så gode muligheder for empiriske generaliseringer, men derimod for analytiske generaliseringer, dvs. konstruktion af analytiske begreber som ikke skal "bevises", men afprøves i praksis.

Måske vil det være givende for kultur- og samfundsanalysen hvis de via en veludviklet diskursanalytisk sensitivitet i forbindelse med afsløringen af deres mundtlige og skriftlige kildemateriale kan afdække lag, betydningsuniverser og strukturer, som et samfunds- og kulturanalytisk beredskab ikke alene vil kunne gøre. Diskursanalysens muligheder ligger dermed i at kunne bidrage til teoretisk udvikling på de tematiske felter, kultur- og samfundsanalysen ønsker at beskæftige sig med.

I traditionel diskursanalyse arbejdes der i almindelighed med et tekstbegreb i hvilket kun det skrevne og talte ord er

grundmaterialet. Ved hjælp af adfækvate analyseredskaber er man på basis af dette materiale i stand til at fremanalysere en række udsagn om, hvad en given tekst rummer i sig selv. Kulturanalysen arbejder derimod med et udvidet materialegrundlag, idet kulturelle artefakter inkluderes i analysen. Deri har kulturanalysen i virkeligheden meget tilfælles med samfundsanalysen. Denne inkluderer i en vis forstand også artefakter, der dog sjældent defineres som kulturelle, men derimod som politiske, økonomiske eller sociale forhold eller faktorer.

Både *samfundet* i samfundsanalysen og *kulturen* i kulturanalysen konstrueres på basis af *selv* tekst som kontekst. Set fra kritisk diskursanalyse's synsvinkel sker der ofte i samfunds- og kulturanalysen en slags underforstået tekstliggørelse af kontekstens ikke-sproglige artefakter. Der sker en registrering af artefakter ved at disse sættes ind i en sproglig ramme konstrueret til formålet af forskeren: en strejke, forstået som afholdelsen fra at udføre et arbejde man får lært for, rummer ikke-sproglige aspekter, som registreres sprogligt af forskeren og indarbejdes som et tekstuel fragment i hans analyse. På den måde kommer ikke-sproglige fænomener til at indgå i analysen sammen med fænomener, som sociale aktører har sprogliggjort og som foreligger tilgængelige for forskeren som sproglige udsagn om forskellige udsnit af virkeligheden. F.eks. begrundes en strejke altid sprogligt og underkastes moralsk forhandling i den konjunkturrelle kontekst af de involverede parter og udenforstående.

Kultur- og samfundsanalysen betjener sig groft sagt af forskellige metoder til at tekstliggøre det ikke-sproglige. I kulturanalysen foregår tekstliggørelsen på grundlag af den overordnede formodning at verden er noget man *erfarer* snarere end *læser* (Hastrup, 1995, pp. 26-44). Det betyder at kulturanalysens metodiske kendetegninger, deltagerobservationen og

feltarbejdet, nødvendigvis må forholde sig til spørgsmålet om hvorledes denne erfaring foregår snarere end om hvem der taler/skriver hvad om hvilket, hvorfor og på hvilken måde. For den kulturanalytiker der mener, at erfaring kan nedfalde sig i det talte og skrevne sprog, kan der imidlertid være god grund til at arbejde med diskursanalyse.

Opsummerende kan man sige, at hvor *deltagerobservation* og *feltarbejde* er kulturanalysens bindeled mellem den umiddelbare virkelighed og videnskabelig indsigt, så indtager *tekstanalysen* denne rolle i kritisk diskursanalyse, mens *historisk kildekritik* og *statistisk metode* er det metodiske fundament i samfundsanalysen. Grundliggende er det tale om den samme proces: først at nærme sig genstandsfeltet, dernæst at opløse det og siden at lægge afstand til det for at kunne nå frem til nogle generaliseringer, der rækker videre end teksten eller kilden i sig selv.

Afsluttende bemærkning

Til sidst vil vi understrege det særlige potentiale, som kritisk diskursanalyse frembyder for denne artikels forfattere, der forskningsmæssigt repræsenterer tre områdestudier: Mexico, Frankrig og Storbritannien. Kritisk diskursanalyse er efter vores opfattelse et seriøst bud på en metode, der kan strukturere og tematisere vores forskning på tværs af geografi, genstandsfelter og sprog. KDAs eklektiske natur gør fint i sig selv med områdestudietraditionen, som netop kendetegnes ved en ambition om i diskussionen af en udvalgt problemstilling at ville samfunde kultur, geografi, historie, samfund, aktører og sprog. Vi finder det endvidere væsentligt og vedkommende, at der på et institut som IKL, der modsat mange andre samfundsvidenskabeligt orienterede forskningsmiljøer har sproglig ekspertise, bedrives forskning, som er inspireret af og

afprøver den viden og de antagelser, der eksisterer om sprogets rolle i samfundsudviklingen, og således indtænker sprogets rolle i forskningsdesign og henter væsentlige dele af empirien i tekster og den diskursive praksis, disse indgår i⁹.

Bibliografi

Bourdieu, Pierre (1991), *Language and Symbolic Power*, Polity Press, Cambridge

⁹ For en kommentar til diskursanalysens muligheder i et samfundsvidenskabeligt orienteret forskningsmiljø, se Hansen et al (1996).

Bordieu, Pierre and Waquant, Loïc J.D. (1992), *An invitation to Reflexive Sociology*, Polity Press, Cambridge

Fairclough, Norman (1995), *Critical Discourse Analysis. The Critical Study of Language*, Longman, London.

Fairclough, Norman (1992), *Discourse and Social Change*, Polity Press, Cambridge

Flyvbjerg, Bent (1992), *Rationalitet og magt. Det konkrete videnskaber*, bd 1, Akademisk Forlag, København

Hansen, Hans Krause; Novak, Lis; Salskov-Iversen, Dorte; og Werther, Charlotte: *Coming Full Circle. I: Discourse & Society*, forthcoming (summer 1996).

Hastrup, Kirsten (1995), *A Passage to Anthropology between Experience and Theory*, Routledge, London

Hjort, Katrin (red.) (forthcoming 1996), *Tekst og kontekst: Analyseeksempler*, IKL Working Paper serie, Handelshøjskolen i København.

Giddens, Anthony (1990), *The Consequences of Modernity*, Polity Press, Cambridge

Halliday, M. A. K. (1978), *Language as Social Semiotic*, Edward Arnold, London

Halliday, M. A. K. (1985), *Introduction to Functional Grammar*, Edward Arnold, London

Saussure, F. de (1959), *Course in General Linguistics*, McGraw Hill, New York

d. 17. juni 1996

KFre Lis, Charlotte og Hans,

Skulle vi ikke se at fD dette skudt af som et working paper
NU???

Dette er den mest up-to-date version, hvor de misprints som jeg
fangede ved seminar-udgaven er rettede.

Har I andre bemFrkninger? Ellers vil jeg gD videre, og helst
inden udgangen af nFste uge.